
ДОСВІД ІСТОРІЇ

Федір Самойлов

УЧАСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті досліджуються сторінки історії участі студентської та учнівської молоді в українському національно-визвольному русі в роки революції 1905–1907 рр.

Ключові слова: студентство, український національно-визвольний рух, урядова політика.

The article deals with history pages on students' participation in national liberation movement in Ukraine in 1905–1907 years.

Key words: national liberation movement in Ukraine, students, governmental policy.

Досвід революції 1905–1907 рр., крім іншого, цікавий та цінний своїм політичним плюралізмом. Історія участі студентства та учнівської молоді в національно-визвольному русі в цей період — приклад такого явища в молодіжному середовищі. Механізм співробітництва в цьому напрямку різних політичних сил в екстремальну, переломну епоху — проблема, яка представляє безумовний інтерес не тільки з точки зору науково-історичної, але й політичної. Сама “переломність” досліджуваної й нинішньої епох, зумовлюють актуальність, злободенність тих чи інших історичних паралелей, порівнянь, використання повчального досвіду минулого й т. п.

Різні аспекти проблеми щодо місця студентства у станово-класовій структурі російського суспільства початку ХХ ст., його політичної структуризації, а також боротьби різних політичних партій за вплив на молодь отримали певне висвітлення в науковій літературі. Однак знайомство з історіографією проблеми участі учнівської мо-

лоді в українському національно-визвольному русі, на наш погляд, дає підстави для висновку, що деякі її аспекти вивчені недостатньо.

Дослідження питань, пов'язаних з історією українського студентського та учнівського рухів в означений період, їхні взаємовпливи із громадсько-політичним життям, форми виступів проти урядової політики в сфері освіти, розвитку національних культур й т. п. почалося ще в дореволюційний період. Одним з перших, хто звернувся до питань про стан середньої школи на початку ХХ ст., про причини та значення учнівських заворушень в 1905–1907 рр., був С. Знаменський [1].

Слід зазначити, праці дослідників дорадянського часу, присвячені історії українського руху, часто суттєво різнилися, інколи були діаметрально протилежні у своїх концептуальних підходах. Так, Л. Когут [2] та М. Залізник [3] у своїх працях дотримувались думки про однозначно негативну роль Російської імперії в історичній долі українського народу. Тому будь-які прояви опозиційності, боротьби з антиукраїнською політикою царського уряду, в тому числі й виступи студентської та учнівської молоді, сприймалися ними як прогресивні. М. Залізник на значному фактичному матеріалі доводив, що головну роль у боротьбі за українізацію вищої освіти, у справі розповсюдження україномовних видань відігравали українські студентські громади.

Розвиток українського національного руху привертав увагу і дослідників, що стояли на позиціях протидії розвою української нації. Чинівники, публіцисти, громадсько-політичні діячі цього напрямку, намагалися виробити рекомендації владі, поліції щодо подолання цього суспільного феномену. Київський цензор С. Щоголев, який був відомий своїми шовіністичними, українофобськими поглядами, у книзі “Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма” [4] доводив, що український рух був небезпечним і шкідливим для Росії тому, що сприяв розвалу, знищенню “єдиної і неподільної” імперії. Проте, наведені автором факти свідчили про динамічне зростання українського культурно-освітнього та політичного руху, про участь в ньому студентства та учнівської молоді.

В радянський період, в умовах утвердження, а потім і безроздільного домінування марксистсько-ленінської методології, основний акцент в дослідженні означеної проблематики робився на вивченні форм роботи студентських пробільшовицьких гуртків [5].

В 1940–1960 рр. побачили світ декілька ювілейних видань з історії вищих навчальних закладів [6]. Деякі фрагменти цих публікацій стосувалися й історії студентського руху в університетах, розташованих в Україні: на значному фактичному матеріалі висвітлювались питання щодо правового статусу та економічного становища, соціально-політичної диференціації учнівської молоді, форм її участі в революційному русі тощо.

В цей період з'являється й дисертаційна робота В. Астахова, пов'язана із зазначеною проблематикою [7].

В радянській історіографії 1970–1980 рр. демократичне студентство трактувалося як “ліберально-буржуазна” складова революції, резерв пролетаріату у загальноросійському демократичному русі. Саме так характеризувалася студентська молодь у працях М. Просяника [8], Г. Марахова [9], В. Кизченко [10]. Дисертаційні дослідження цього часу присвячуються головним чином діяльності партії більшовиків по залученню студентської молоді в революційну боротьбу [11].

Підсумовуючи, слід зазначити, що за радянських часів, не зважаючи на залучення значного масиву різноманітних джерел, авторами допускалися заідеологізовані тенденційні оцінки руху учнівської молоді, який часто трактувався як націоналістичний. Дослідники прагнули представити студентський та учнівський громадсько-політичний рух як невід'ємну частину пролетарського руху.

З кінця 1980-х рр. почався якісно новий етап розвитку вітчизняної історичної науки. Його ознаками стали критичне осмислення історіографічної спадщини, введення у науковий обіг нових джерел, в першу чергу неопублікованих, подолання догматичних штампів у висвітленні минулого. Більш глибоко, об'єктивно став висвітлюватися непростий, часом суперечливий процес участі учнівської молоді в національному русі, діяльності “Громад” і “Просвіт”, мітингах і демонстраціях політичного характеру [12].

Доповнити наробки попередників, присвячені участі студентської та учнівської молоді в українському національно-визвольному русі в роки першої російської революції, дозволяють як нові інтерпретації опублікованих раніше джерел, так і ведення у науковий обіг нових архівних документів та матеріалів.

Активну участь в революційних подіях 1905–1907 рр. взяла частина українського студентства. На знак протесту проти урядової політики

вузівська молодь припиняла відвідування лекцій, збиралася на сходки. “З 1905 р. вищі навчальні заклади перестали бути храмом науки, аудиторії перетворилися на центри мітингових сходок, що випрацьовували систему антидержавної пропаганди разом із вулицею, що увірвалася до них...” [13; 3].

У зв’язку з подіями “кривавої неділі” студенти Київського університету почали поширювати політичні прокламації, агітуючи провести 27 січня антиурядові виступи. З метою запобігання поширенню виступів, керівництво університету з дозволу Міністерства народної освіти тимчасово закрило цей вищий навчальний заклад [9; 112].

16 січня 1905 року акцію протесту провела студентська молодь Новоросійського університету. Під час захисту дисертації в аудиторію увійшли близько сорока студентів із закликами: “Геть самодержавство! Смерть царю! Хто нам співчуває — виходьте!” На 24 січня готувався загально університетський страйк, але ректор при підтримці поліції вжив контрзаходів — у ніч на 24 січня були проведені обшуки й арешти підозрюваних у підготовці виступу студентів. Навколо університету були розміщені посилені наряди поліції [14].

Оскільки функціонування вищих навчальних закладів з початком революції було порушене, більшість з них з ініціативи адміністрації чи самих студентів припинила роботу. В такій обстановці Міністерство народної освіти вже наприкінці лютого 1905 р. звернулося до керівництва вищих навчальних закладів з пропозицією поновити навчальний процес. Однак переважна більшість представників викладацького корпусу висловили сумніви щодо можливості виконання розпорядження міністра народної освіти, підкреслюючи при цьому неприпустимість застосування репресій для заспокоєння студентської молоді [15].

В період революції у вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси помітно активізувалась діяльність українських земляцтв [16]. Студенти виступали з рефератами, брали участь у зборах, дискусіях щодо можливих шляхів вирішення одного з найболючіших питань російської дійсності — національного. Молодь підтримувала гасла провідних українських національних партій про перебудову Російської імперії у федеративну демократичну республіку з наданням Україні автономії, введенням української мови у школах [17].

Прагнення молоді до консолідації викликало у влади бажання завадити цьому процесу. 4 березня 1906 р. був оприлюднений “Закон про товариства та союзи”, згідно якого студентські збори допускалися лише зі згоди губернатора, градоначальника або поліцмейстера. Зазначалося також, що легітимними визнавалися лише товариства економічного спрямування (земляцтва, каси взаємодопомоги, бюро праці тощо). Студенти багатьох вузів виступили із засудженням даного закону [18].

В антиурядових виступах періоду революції все більш помітними стають вимоги щодо розширення прав національних меншин, в тому числі й українського народу. Все частіше учнівська молодь виступає під гаслами вільного розвитку української мови й культури, викладання рідною мовою у школах, створення українських кафедр у Київському, Харківському, Новоросійському університетах.

Центральна влада негативно ставилася до розвитку української науки у вищих навчальних закладах, але повністю ігнорувати вимоги національно-свідомої інтелігенції, студентства було все важче. Тому Міністерство народної освіти на початку 1905 р. доручило Академії наук, адміністрації Харківського та Київського університетів розглянути питання відносно можливого зняття обмежень на використання української мови в навчальному процесі. На виконання цього доручення члени ради історико-філологічного факультету Київського університету на своєму засіданні заслухали виступи з цього приводу В. Антоновича та В. Перетца, після чого одногосно було прийняте рішення про необхідність скасування утисків та обмежень використання в навчальному процесі української мови й надання їй статусу, який мала мова російська.

Аналогічних висновків дійшла комісія Харківського університету у складі М. Сумцова, М. Чубинського, Д. Овсянико-Куликовського, С. Соловійова, О. Русова та ін. Спеціально створена для розгляду зазначеного питання комісія Академії наук у складі Ф. Корша (голова), О. Шахматова, В. Зеленського, О. Лаппо-Данилевського та ін. результати своєї роботи виклала в записці “Об отмене стеснений малорусского печатного слова”. Однак всі висновки вчених жодних позитивних результатів не дали — заборони, обмеження щодо використання української мови в вищих навчальних закладах лишалися в силі.

Не мали успіху й домагання одеського студентства восени 1905 р. щодо відкриття українських кафедр та читання лекцій українською

мовою. Рада професорів університету погоджувалась на це лише за умови, якщо українці будуть складати більшість студентів. М. Грушевський у статті “Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки” писав з цього приводу: “Викладання університетських курсів українською мовою — це постулат культурно-національного розвитку. Якщо університет хоче бути лояльним щодо цього постулату української народності і визнає в принципі потребу, бажаність викладання українською мовою, то він повинен ставити справу в залежності від тієї обставини, знайдуться чи не знайдуться серед студентів бажуючі слухати той же самий курс російською. Це дві зовсім різні речі — викладання українських дисциплін, незалежно від мови викладання, і викладання українською мовою. Перше — це постулат не тільки український, а й загальнонауковий, другий — це вимога українського культурно-національного розвитку” [19; 186–187].

У травні 1906 р. студенти історико-філологічного факультету Харківського університету (зокрема, члени Чернігівського, Харківського, Полтавського земляцтв) звернулися до ректора з вимогою створення в університеті українських кафедр (історії України, української мови і літератури, етнографії з українською мовою викладання). Однак університетське керівництво зазначило, що на такі новації немає відповідних коштів. До речі, Б. Грінченко з цього приводу такої позиції писав: “Надзвичайно оригінальний довід! Харківський університет стоїть на українській землі, держиться коштами українського народу і ось у нього немає матеріальних засобів, щоб задовольнити найперші і найважливіші вимоги українського народу” [20; 207].

Восени 1906 р. українська студентська громада Новоросійського університету (приблизно 200 осіб) знову порушили питання про створення українських кафедр. Рада професорів відмовила у задоволенні цієї вимоги, посилаючись на те, що: професори не знають української мови; дисциплінарні курси не затвердженні Міністерством народної освіти; відсутні необхідні кошти [21].

У жовтні 1906 р. на сходці студентів Київського університету була ухвалена петиція з вимогою відкриття чотирьох українських кафедр — історії України, української мови, української літератури та права. У відмові студентам наводився інший, ніж відсутність коштів, аргумент. Ректор Д. Цитович відповів студентам, що їхня петиція не зустріла підтримки й навіть співчуття у професорів. Невдовзі студен-

ти подали адміністрації нову резолюцію, яка містила вимогу поповнення студентського відділу університетської бібліотеки книгами і журналами, з публікаціями на українську тематику, у тому числі й Записок Наукового товариства імені Тараса Шевченка, творів Б. Грінченка, М. Грушевського, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Т. Шевченка та ін. [22]. Місяць по тому, в листопаді 1906 р. під петицією з вимогою дозволити використання в навчальному процесі української мови підписалися вже близько півтори тисяч студентів університету ім. Святого Володимира. Ректор Д. Цитович знову відповів, що викладання в університеті, який утримується державним коштом, може здійснюватися лише державною мовою [23].

До руху за створення українських кафедр приєдналися також курсистки Вищих жіночих курсів (ВЖК). 27 грудня 1906 р. на Київських ВЖК відбулися збори, учасники яких прийняли резолюцію з вимогою заснування на Вищих жіночих курсах кафедр української історії, літератури та етнографії [24; 227]. Курсистки у зверненні до Ради професорів писали: "... ми, слухачки ВЖК у м. Києві, живучі на території 25-мільйонного українського народу і готуючись до культурної роботи серед нього, звертаємося до Ради професорів з проханням заснувати на наших курсах кафедри мови, літератури, історії та етнографії українського народу, а також права, коли буде у нас відкритий правничий факультет... Просимо Раду професорів, щоб вона не відмовилася допомогти тому, щоб наше законне бажання було задоволене, в чому ми цілком певні". Заяву підписали триста курсисток [25; 292].

Боротьба студентів за утворення українознавчих кафедр та введення в університетах України викладання українською мовою набула широкого розголосу, отримала підтримку демократично налаштованої інтелігенції, учнів середніх навчальних закладів, членів культурно-просвітницьких осередків Росії та зарубіжжя. На підтримку таких вимог виступили студентські громади Петербурга, Москви, Казані, Дерпту, Львова.

Значний громадський резонанс вимог щодо введення українознавчих дисциплін сприяв певним поступкам з боку адміністрації навчальних закладів. Так, у грудні 1906 р. за ініціативою викладачів історико-філологічного факультету Рада професорів Харківського університету звернулася до Міністерства народної освіти з проханням відкрити в університеті дві українознавчі кафедри з українською

мовою викладання [26]. Адміністрація Новоросійського університету також була змушена висловитися за включення до університетських програм дисциплін, введення яких вимагали студенти — української історії, мови та літератури, географії. Мова викладання предметів мала залежати від національного складу більшості студентів [4; 163]. Однак боротьба продовжувалася. На початку 1907 р. студентські збори Київського університету, в яких взяли участь близько 3 тисяч осіб, одногосно прийняли рішення про необхідність відкриття українських кафедр. Українська громада Київських Вищих жіночих курсів продовжила справу заснування на курсах українського відділу бібліотеки ВЖК. Для створення відділу Українська громада Курсів почала збір українських книжок та часописів. Керував цим процесом професор А. Лобода [25; 283].

Останньою спробою в період першої російської революції на законодавчому рівні вирішити українське питання стало подання членами Української громади до розгляду II Державної думи (травень 1907 р.) законопроекту про відкриття у Київському, Харківському та Новоросійському університетах кафедр з історії України та історії українського письменства [27; 36]. Однак, державний переворот 3 червня 1907 р. поклав край цим сподіванням. Внаслідок поразки революції 1905–1907 рр. всі здобутки в напрямку запровадження українських кафедр у вищих навчальних закладах були скасовані. Та навіть коротке існування українських кафедр відіграло значну роль. В. Дорошенко зазначав з цього приводу, що боротьба за їх відкриття допомогла українському студентству об'єднатися в загальноукраїнській справі, сприяла становленню національної свідомості серед широких верств українського громадянства [28; 71–73].

Хвиля опозиційних виступів охопила також середні навчальні заклади. Під впливом студентських виступів учнівська молодь почала використовувати загальнополітичні методи для відстоювання своїх вимог. Найпоширенішою формою протесту були сходки, які проводились на території навчального закладу, чи на квартирах учнів. Міністерство народної освіти намагалося зменшити масштабність виступів учнівської молоді. Секретні циркуляри цього відомства зобов'язували директорів середніх навчальних закладів повідомляти про опозиційно налаштованих учнів та батьків. На кожного випускника середнього навчального закладу існувала таємна справа [29]. Серед

вимог, вирішення яких вимагала від влади учнівська молодь, були і вимоги, що стосувались національного питання. Так, 16 грудня 1906 р. полтавський поліцмейстер повідомив губернатора про утворення в місцевій духовній семінарії гуртка Української соціал-демократичної партії. Цей гурток видавав журнал революційного та українофільського спрямування “Розсвіт” [30]. Невдоволення існуючими порядками виливалося у форму складання учнями петицій. Перелік вимог, зафіксованих у них, був досить широкий та різноманітний. Учні пропонували скасувати вивчення стародавніх мов, викладати Закон Божий тільки для бажаючих, ввести викладання політичної економії, логіки, філософії, психології, усунення розбіжностей у програмах чоловічих та жіночих гімназій тощо. Нерідко в петиції потрапляли й вимоги національного характеру. Так, у часописі “Полтавщина” було вміщено петицію учнів Херсонської учительської семінарії з вимогою впровадження в учительських семінаріях та народних школах української мови [31; 293–295].

Учні були обізнані з домаганнями студентів в українському питанні, часто підтримували їх, адже свідомо українська учнівська молодь вбачала в боротьбі студентства за українізацію вищої освіти реалізацію й своїх національно-освітніх та культурних потреб. Так, вітаючи вимоги слухачок Вищих жіночих курсів щодо створення українських кафедр, учениці гімназії м. Бар на Поділлі виступили у 1906 р. пропозицією заснування українського університету [25; 282]. Подібного змісту лист за сорока чотирма підписами на підтримку київських студентів надійшов від учениць жіночої гімназії та учнів реального училища м. Мелітополя [32; 100]. Сто учнів фельдшерської школи м. Миколаєва у 1907 р. звернулися до редакції газети “Рада” з листом, в якому зазначалося: “Щиро вітаємо й дякуємо, й з радістю та надією чекаємо того часу, коли наша, досі тяжко пригнічена рідна мова голосно і вільно озветься до нас, своїх синів, з високості університетських кафедр у всій Україні” [32; 99]. 5 лютого того ж року тридцять шість вихованців Глухівської учительської семінарії подали петицію, в якій вимагали введення в навчальному закладі вивчення української літератури та історії України [33; 134–135]. В умовах наступу революції уряд змушений був піти на певні поступки в цьому відношенні. Міністерство народної освіти дозволило викладати українську мову й історію в тих приватних гімназіях, які про це клопоталися. Це дозволило почати

викладання курсів української мови, літератури та історії у приватних гімназіях О. Козленка (м. Київ) та Д. Славутинської (м. Кам'янець-Подільський). До навчальних програм в одеській приватній жіночій гімназії П. Малиновської та чоловічій прогімназії Л. Ковальчука було введено курс української мови. Була відкрита українська школа при одеській “Просвіті” [20; 207–208]. Викладання українською мовою було впроваджено в художній школі В. Розвадовського у м. Кам'янець-Подільський, у музично-драматичній школі М. Лисенка у Києві. 12 листопада 1907 р. Святійший Синод за клопотанням єпархіального з'їзду подільського духовенства дозволив викладання української мови та історії у Подільській духовній семінарії, а у церковно-учительській школі м. Вінниці та на початкових двокласних школах Подільської єпархії — української мови. У 1906 р. відповідним циркуляром дозволялось вживати у народних школах українську мову для “роз'яснення того, що учні не розуміють”.

Однак шлях від змушеного дозволу до його реалізації виявився довгим: відсутність підручників, опір місцевої адміністрації та російського чи зрусифікованого населення гальмували справу.

Таким чином, під час революції 1905–1907 рр. свідомо українська учнівська молодь брала активну участь в опозиційному русі. Виступи носили, як правило, характер політичного протесту, його формами були: страйки, демонстрації, мітинги, подання петицій та ін. Єднанню студентської та учнівської української молоді сприяв рух за навчання рідною мовою у вищій та середній школах.

Список використаних джерел

1. *Знаменский С.* Средняя школа за последние годы. Ученические волнения 1905–1906 гг. и их значение. — СПб. 1909. — 139 с.
2. *Когут Л.* Україна і московський імперіалізм. — Львів, 1916. — 211 с.
3. *Залізник М.* Російська Україна і її відродження. — Львів, 1910. — 71 с.
4. *Щеголев С. Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — 588 с.
5. *Дроздов О.* Як “зустрічали” на Чернігівщині “конституцію 1905 р.” // Чернігів та Північне Лівобережжя. — К., 1928. — 87 с.; *Перельман М.* Катеринославська пролетарська і шкільна молодь 1905 року. — Харків, 1931. — 77 с.; *Гуревич М.* Київська робітничка і шкільна молодь у революції 1905 року. — Харків, 1932. — 38 с.

6. *Короткі* нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького. Ювілейне видання. 1805–1940. — Харків, 1940. — 282 с.; Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. — Харьков, 1955. — 386 с.; Історія Київського університету. 1834–1959. — К., 1959. — 629 с.; Одесский университет за 75 лет (1865–1940). — Одесса, 1940. — 197 с.; Історія Одеського університету за 100 років. — К., 1968. — С. 80–87.
7. *Астахов В. И.* Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период первой русской революции (1895–1907 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1953. — 330 с.
8. *Присяник М. П.* З батьками поруч (про участь молоді в боротьбі з царизмом напередодні і в період першої російської революції 1905–1907 рр.). — К., 1970. — 109 с.
9. *Марахов Г. И.* Киевский университет в революционно — демократическом движении (1834–1984). — К., 1984. — 118 с.
10. *Кизченко В. И.* Первая российская революция и культурный процесс на Украине. — К., 1984. — 187 с.
11. *Присяник М. П.* Деятельность большевистских организаций Украины по вовлечению молодежи в революционную борьбу накануне и в период первой русской революции (1903–1907 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. — К. 1969. — 274 с.; Кныш Г. Н. Борьба большевиков за учащуюся молодежь накануне и в годы первой русской революции (1903–1907 гг.) [на материалах Украины]: Дисс. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1977. — 188 с.
12. *Див.: Шморгун П. М.* Національно-визвольний рух на Україні на початку ХХ ст. / Партії і соціальні групи в першій російській революції. Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. — Вип. 173. — К., 1992. — С. 33–42; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ- ХХ ст.: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — 176 с.; Нариси з історії українського національного руху / За ред. В. Г. Сарбея. — К., 1994. — 188 с.; Мисечко А. І. Викладачі й студенти Новоросійського університету в діяльності українського товариства “Просвіта” в Одесі (1905–1909) // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Вип. 2. — Одеса, 1996. — С. 24–33; Першина З. В., Самойлов Ф. О. У суспільному русі на межі ХІХ — ХХ століть // Историческая память: Историко-краеведческий ежегодник. — Вып. 2. — Одесса, 2000. — С. 54–60; Історія Одеського університету (1865–2000). — Одеса, 2000. — 226 с.; Нариси історії Київського університету ім. Т. Шевченка. 1834–2004. — К., 2004. — 440 с. та ін.
13. *Кушнир-Кушнарєв Г.* Исторический очерк возникновения и развития академических организаций в России. — СПб., 1914. — 381 с.

14. *Державний архів Одеської області* (далі — ДАОО). — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 692. (Переписка о революционном студенческом движении). — Арк. 38.
15. *Державний архів Харківської області* (далі — ДАХО). — Ф. 770. — Оп. 1. — Спр. 519. (Переписка по вопросу возобновления приостановившихся занятий). — Арк. 38–39.
16. *Українське земляцтво // Рада*. — 1906. — 7 листопада.
17. *Студенти-українці і автономія України // Рада*. — 1906. — 9 грудня.
18. *ДАОО*. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 692. (Переписка о революционном студенческом движении). — Арк. 138; *Державний архів Вінницької області* (далі — ДАВО). — Ф. Д-15. — Оп. 1. — Спр. 30. (Секретные предписания попечителя Киевского учебного округа об исключении из учебных заведений политически неблагонадежных учащихся). — Арк. 126–129.
19. *Грушевський М.* Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки // Освобождение России и украинский вопрос (статьи и заметки). — СПб., 1907. — 327 с.
20. *Політична історія України ХХ ст.: у 6 тт.* — Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. — 1917 р.). — К., 2002. — 291 с.
21. *ДАОО*. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 679. (Переписка о революционном студенческом движении). — Арк. 223.
22. *З університету // Рада*. — 1906. — 26 жовтня.
23. *Вартовий П.* З українського життя // *Нова громада*. — 1906. — № 12.
24. *Дорошенко Д.* Україна 1906 р. // *Україна*. — 1907. — Т. 1. — № 12. — 237 с.
25. *Смоляр Л. О.* Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: Сторінки історії. — Одеса, 1998. — 363 с.
26. *Ю. Р.* Про українські кафедри // *Рада*. — 1906. — 20 грудня.
27. *Щербак М. Г., Щербак Н. О.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). — К., 1997. — 291 с.
28. *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новіші часи. — Відень: СВУ, 1917. — 117 с.
29. *ДАВО*. — Ф. Д-19. — Оп. 1. — Спр. 226. (Переписка с Подольским губернатором о личном составе гимназий, с Министерством народного просвещения об усилении надзора за учащимися). — Арк. 55.
30. *Державний архів Полтавської області* (далі — ДАПО). — Ф. 83. — Оп. 1. — Спр. 60. (О беспорядках среди воспитанников Полтавской духовной семинарии). — Арк. 16–17; 23–24.
31. *Ефремов С.* Заметки на текущие темы // *Киевская старина*. — 1905. — № 6. — С. 282–297.
32. *Мисечко А. І.* Український культурно-освітній рух на Півдні України (1900-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Одеса, 1999. — 177 с.
33. *Петлюра С.* З українського життя // *Україна*. — 1907. — № 7. — С. 132–146.